

Η αλληλογραφία ως γραμματολογική πηγή: Νίκος Καζαντζάκης μέσα από την αλληλογραφία Ζερβού–Πρεβελάκη (1945–1958)

Γεώργιος Φρατζής

Για το Νίκο Καζαντζάκη έχουν γραφτεί πολλές μονογραφίες, κριτικά δοκίμια και άρθρα σε πολλές γλώσσες.¹ Στα ελληνικά, ένα σημαντικό βοήθημα που κυκλοφόρησε μόλις ένα χρόνο από το θάνατό του είναι το βιβλίο του Παντελή Πρεβελάκη *Ο Ποιητής και το Ποίημα της Οδύσσειας* (1958). Η πραγματεία αυτή παρουσιάζεται ως αφιέρωμα στη μνήμη του Νίκου Καζαντζάκη. Ο Καζαντζάκης και ο Οδυσσεάς δίνουν την αφορμή στον Πρεβελάκη να εκθέσει με παραστατικό τρόπο την προσωπική του αγωνία. Ο οξύς αναγνώστης αναγνωρίζει τον αγωνιώδη στοχασμό του Πρεβελάκη πάνω σε κρίσιμα ζητήματα. Ταυτόχρονα αποτυπώνει τη φυσιγνωμία του φίλου του καθώς και τον αγώνα του. Με αφορμή τον Καζαντζάκη, ο Πρεβελάκης περιγράφει το πνευματικό κλίμα του αιώνα του, την

---

1 Για βιβλιογραφία Καζαντζάκη βλέπε: Γ. Κ. Κατσίμπαλη, *Βιβλιογραφία Ν. Καζαντζάκη, Α', 1906–1948*, 1958· P. Bien, "N. Kazantzakis. A check list ... supplementing the Katsimbalis' Bibliography", *Μαντατοφόρος*, τεύχος 5, 1974, σ. 7–53· Π. Πρεβελάκη, Καζαντζάκης. *Ο Ποιητής και το Ποίημα της Οδύσσειας*, 1958· Π. Πρεβελάκη, *Δείχτες Πορείας*, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 1985· Kimon Friar, "Introduction", N. Kazantzakis, *The Odyssey. A Modern Sequel*, Νέα Υόρκη, 1958· Ν. Βρεττάκου, *Νίκος Καζαντζάκης*, 1960· Αιμ. Χουρμούζιου, *Ν. Καζαντζάκης*, 1977· Κλεοπάτρας Λεονταρίτου, *Η νεορομαντική βιοθεωρία του Ν. Καζαντζάκη*, 1981· αφιερώματα "Εστίας" (1959 και 1971) και αφιέρωμα από τα "Τετράδια Ευθύνης" (1983).

εισβολή του “ξένου χρόνου”² στην Ελλάδα. Επίσης του δίνεται η ευκαιρία να περιγράψει την κοσμοθεωρία του – καθαρά καζαντζακική-νιτσεική επίδραση – που την ονόμαζε “Κεφαλή της Μέδουσας”.³ Στο ίδιο βιβλίο καταγράφεται το χρονικό της φιλίας των δύο συγγραφέων που αρχίζει από την πρώτη τους συνάντηση στις 12 Νοεμβρίου του 1926 και τελειώνει με το θάνατο του Καζαντζάκη (1957).

Η μακρόχρονη αυτή φιλία στάθηκε καθοριστική στην ανάπτυξη και διαμόρφωση του χαρακτήρα και του στοχασμού του Πρεβελάκη. Όταν ο Πρεβελάκης γνώρισε τον Καζαντζάκη, ο δεύτερος είχε ήδη γράψει την *Ασκητική* του (1927 με τίτλο *Salvatores Dei*). Έκτοτε ο Καζαντζάκης αποτέλεσε κύριο άξονα της ζωής και της δημιουργίας του Πρεβελάκη. Ο λόγος που από την πρώτη στιγμή συνδέονται φιλικά εξηγείται τόσο από την κοινή κρητική καταγωγή τους (που τόσο έντονα, αλλά διαμετρικά αντίθετα, διαμορφώνει την προσωπικότητα και των δύο και φορτίζει το έργο τους), όσο και από τα κοινά τους ενδιαφέροντα, πεποιθήσεις και επιδιώξεις: αυτό βέβαια δε σημαίνει πως δεν υπάρχουν διαφορές μεταξύ τους και μάλιστα, σε μερικά σημεία, πολύ μεγάλες. Έτσι ο Πρεβελάκης διατυπώνει κάποιες επιφυλάξεις για μερικά έργα του Καζαντζάκη και κυρίως για

2 Η έννοια “ξένος χρόνος”, που υπερτονίζεται στο έργο του Πρεβελάκη, αποτελεί διαμορφωτικό παράγοντα της ιδεολογικής κατεύθυνσής του και αφορά την αστική κρίση και την καταδίκη του πνεύματος παρακμής που κατά τον Πρεβελάκη έρχεται από τη Δύση.

3 Με τη φράση “Κεφαλή της Μέδουσας” δηλώνουμε την πρεβελακική κοσμοθεωρία σύμφωνα με την οποία ο συγγραφέας ολοκληρωτικά αφιερώνεται στην πνευματική δημιουργία με σκοπό να παρουσιάσει το έργο της ζωής του. Στην περίπτωση του Καζαντζάκη το έργο αυτό είναι η *Οδύσσεια* (1938), έργο από το οποίο ξεπήδησαν τα λοιπά έργα του, ενώ στην περίπτωση του Πρεβελάκη είναι ο *Νέος Ερωτόκριτος* (1985), έργο στο οποίο συγκεφαλαιώνεται η δημιουργία και η ζωή του. Συναφείς έννοιες στον Πρεβελάκη είναι η φράση “νεκρός χρόνος” και η αντίθετή της “ζωντανός χρόνος”. Και οι δυο φράσεις έχουν σχέση με τη δημιουργία, γεγονός που αποτελεί το όπλο του Πρεβελάκη κατά του “νεκρού χρόνου”.

την *Οδύσσεια*. Οι επιφυλάξεις αυτές οφείλονται στη διαφορά ιδιοσυγκρασίας και κοσμοθεωρίας ανάμεσα στο δάσκαλο και το μαθητή, καθώς δείχνουν τα ίδια τα έργα τους και ο τελικός πνευματικός προσανατολισμός του καθενός. Η εκτίμηση και η ευγνωμοσύνη όμως παραμένουν ακέραιες μέχρι το τέλος.

Η μακρά πνευματική επικοινωνία τους καθρεφτίζεται στα *Τετρακόσια Γράμματα του Καζαντζάκη προς τον Πρεβελάκη* (1965). Στα γράμματα αυτά ο αναγνώστης γίνεται μάρτυρας του πάθους του Καζαντζάκη για τη δημιουργία, της μοναδικής εργατικότητας και αφοσίωσης στην τέχνη του, της έφεσής του προς το μεγάλο και υψηλό. Από την πρώτη επιστολή που του έστειλε ο Καζαντζάκης (31 Ιουλίου 1926) ως την ημέρα του θανάτου του (26 Οκτωβρίου 1957), η επικοινωνία τους είναι αδιάκοπη. Ο αναγνώστης των 400 αυτών επιστολών διακρίνει ένα φιλικό τόνο και τον εξ αυτού πνευματικό σύνδεσμο που συνδέει τους δυο κρητικούς συγγραφείς.

Η γνησιότητα, ωστόσο, των αισθημάτων του Πρεβελάκη προς τον Καζαντζάκη αμφισβητήθηκε από μερικούς ερευνητές, η κριτική των οποίων σε πολλά σημεία είναι πολύ αυστηρή. Χαρακτηριστικότερη είναι η περίπτωση του Γιάννη Γουδέλη, ο οποίος στο βιβλίο του *Από Ποιους ο Νίκος Καζαντζάκης Ξανασταυρώνεται* (1987) γράφει σχετικά:

Ο μεν Καζαντζάκης αγαπούσε τον Πρεβελάκη, ο δε Πρεβελάκης μισούσε τον Καζαντζάκη... Όταν ο Καζαντζάκης διωκόταν, ο Πρεβελάκης δεν άνοιξε το στόμα του... Ο Πρεβελάκης μίλησε για τον Καζαντζάκη, δηλαδή έγραψε βιβλία, όταν ο Καζαντζάκης είχε επιβληθεί. Και τότε όχι για να επιβάλει τον Καζαντζάκη, αυτόν τον υπέσκαπτε, αλλά για να επιβάλει τον εαυτούλη του.

(Γουδέλης, 1987:466)

Θα επιδιώξουμε να ελέγξουμε την ισχύ τέτοιων διατυπώσεων μέσα από την ανέκδοτη αλληλογραφία του Γιάννη Ζερβού και του Παντελή

Πρεβελάκη.⁴ Ο έλεγχος αυτών των διατυπώσεων αναγκαστικά περνάει μέσα από την κριτική του έργου του Καζαντζάκη που γίνεται από το Ζερβό και τον Πρεβελάκη. Η κριτική αυτή κινείται παράλληλα και ακολουθεί (με τον ένα ή τον άλλο τρόπο) τον κανόνα της *αληθοφάνειας* “με θεμελιακούς άξονες αναφοράς” συγκεκριμένες προϋποθέσεις για την έγκριση ή απόρριψη ενός έργου· με άλλα λόγια την επιτυχία ή αποτυχία του.⁵ Μέσα από την ανάγνωση αυτή θα αποδείξουμε ότι ο Ζερβός και ο Πρεβελάκης αλληλοεπηρεάζονται και η τελική γνώμη του καθένα για τον Καζαντζάκη έχει και τη σφραγίδα του άλλου. Το συμπέρασμα στο οποίο θα καταλήξουμε είναι η απόρριψη (από το Ζερβό) και η απορηματική στάση (του Πρεβελάκη) συγκεκριμένου έργου του Καζαντζάκη (*Οδύσσεια*

4 Θα χρησιμοποιηθούν επικουρικά προς αυτή την κατεύθυνση το βιβλίο του Ζερβού *Σημειώματα Επάνω στο Έργο Ν. Καζαντζάκη* (χ.χ.), και το βιβλίο του Πρεβελάκη, Καζαντζάκης. *Ο Ποιητής και το Ποίημα της Οδύσσειας* (1958).

5 Η προσέγγιση αυτή οφείλει πολλά στην ανάγνωση του βιβλίου του Δημήτρη Αγγελάτου για το Σολωμό, “*ήχος λεπτός... [...] γλυκύτερο[ς], ανεκδιήγητο[ς]...*”: η “*τύχη*” του σολωμικού έργου και η εξακολουθητική αμηχανία της κριτικής (1859–1929), Πατάκης 2000. Από το βιβλίο αυτό δανειστήκαμε την έννοια της *αληθοφάνειας*, η οποία αποτελεί βασικό κλειδί της προσέγγισής μας. Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου αυτού αφ’ ενός εξετάζεται η “*τύχη*” του σολωμικού έργου στην Αθήνα, αφ’ ετέρου γίνεται μια εμπειριστατωμένη διερεύνηση της διαμόρφωσης του κανόνα της *αληθοφάνειας* με σαφείς αναφορές στο αριστοτελικό “*εικός*” και “*αναγκαίον*”. Στον Πρόλογο του βιβλίου του γράφει ο Αγγελάτος: “Στην Αθήνα από την εποχή των Ποιητικών Διαγωνισμών του Πανεπιστημίου Αθηνών (1851–1877) και τον αγώνα της πανεπιστημιακής κριτικής εναντίον του ψεύδους, της παραδοξολογίας και της ανηθικότητας του Ρομαντισμού, διαμορφώνεται ένας ορισμένος αισθητικός και καλλιτεχνικός ορίζοντας προσδοκιών, σύμφωνα με την ορολογία του H. R. Jauss, με θεμελιακούς άξονες αναφοράς τις παρακάτω προϋποθέσεις για την επιτυχημένη ποίηση: συμβατότητα μορφής-περιεχομένου, έλεγχος φαντασίας, αντιρομαντικό πνεύμα, έργα χωρίς αισθητικές ή φιλοσοφικές προϋποθέσεις, ολοκληρωμένα έργα, που συνοψίζονται στον κανόνα της *αριστοτελικής αληθοφάνειας*, στην απαίτηση δηλαδή τα ποιητικά έργα να υπακούουν στη λογική και φυσική τάξη πραγμάτων” (Αγγελάτος, 2000:6).

[1938], *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται* [1948], *Ο Τελευταίος Πειρασμός* [1950–1951]), επειδή ήταν “ασυντόνιστο με τον κανόνα της αληθοφάνειας” (Αγγελάτος, 2000:44). Επί του παρόντος αριθμού-με 26 επιστολές του Ζερβού προς Πρεβελάκη και 6 απαντητικές του Πρεβελάκη. Η επιστολογραφία καλύπτει τη χρονική περίοδο από το 1945 μέχρι το 1958, ένα έτος πριν το θάνατο του Γιάννη Ζερβού. Δυστυχώς περισσότερες επιστολές του Πρεβελάκη προς Ζερβό δε βρέθηκαν στο αρχείο του Ζερβού, γεγονός που καθιστά την έρευνα δυσκολότερη. Είναι σαφές πως εικοσιέξι επιστολές του Ζερβού και έξι απαντητικές του Πρεβελάκη αποτελούν μια αξιοσημείωτη ανθρώπινη μαρτυρία, το έναυσμα για περαιτέρω συζήτηση και έρευνα στο θέμα αυτό.

Ο Ζερβός απευθύνεται στον Πρεβελάκη, ο οποίος ήταν ήδη αναγνωρισμένος λογοτέχνης.⁶ Ο ίδιος είχε εκδώσει μερικές ποιητικές συλλογές, *Νησιώτικα Τραγούδια* (1910), *Ρυθμοί Ζωής* (1921), *Στίχοι* (1928), *Μνημοσύνη* (1932), *Παραλλαγές και Αντίφωνα* (1937), *Τραγούδια του Αιγαίου* (1944), το πεζό *Ζωή στο Νησί* (1924), το λυρικό δράμα *Τριλογία Φωτός* (1938), και τη μετάφραση του έργου *Νέα Ζωή* του Δάντη (1944). Βέβαια μολοντί ήδη είχε κυκλοφορήσει το άρθρο του Κατσιμπαλή “Ένας αγνοημένος ποιητής” και το βιβλίο του με τίτλο *Ο Ποιητής Γιάννης Κλ. Ζερβός* (1930) με κριτικά σημειώματα του Roussel, του Βάρναλη, του Ταγκόπουλου, του Άγρα του Στρατηγόπουλου, του Κοτζιούλα, του Καραντώνη, δεν είχε επιβληθεί στη συνείδηση των κριτικών λογοτεχνικών κύκλων ως ποιητής.

6 Είχε ήδη εκδώσει τα πεζά *Το Χρονικό μιας Πολιτείας* (1938), *Ο Θάνατος του Μέδικου* (1939), *Παντέρμη Κρήτη* (1945), 4 τεχνοκριτικά δοκίμια και ετοίμαζε την τριλογία *Ο Κρητικός*. Από ποιητικής πλευράς είχε κυκλοφορήσει το επύλλιο *Στρατιώτες* (1928), τη *Γυμνή Ποίηση* (1939).

Τους δυο συγγραφείς συνδέει στενή φιλία, γεγονός που εκφράζεται στην αλληλογραφία με χαρακτηριστικές φράσεις.⁷ Ο αποδέκτης προσδιορίζει και το είδος των θεμάτων και την ποιότητα του ύφους του, και συνάμα ευνοεί μια ειλικρίνεια που πολλές φορές φτάνει στην εξομολόγηση. Οι επιστολές αυτές κλιμακωμένες σε μια περίοδο δεκατριών χρόνων αναφέρονται σε ποικίλα θέματα της λογοτεχνίας, σε λογοτέχνες και σε καταστάσεις. Σε πολλά σημεία έχουμε κριτικές παρατηρήσεις διάφορων λογοτεχνών και λογοτεχνικών έργων ακόμα και αναλύσεις έργων.

Η καταγωγή του Ζερβού από την Κάλυμνο, μια σκλαβωμένη πατρίδα – αρχικά στους Τούρκους και στη συνέχεια στους Ιταλούς – αναγκάζει το συγγραφέα να καταφεύγει πιο έντονα στην παράδοση. Εξ άλλου οι πρώτες επιστολές γράφονται από μια ιταλοκρατούμενη Δωδεκάνησο, και αυτές μετά το 1948 από μια πατρίδα που μόλις αποτίναξε το ζυγό τετρακοσίων χρόνων. Ο ίδιος ο Ζερβός πολλές φορές φυλακίστηκε και εξορίστηκε από τους Ιταλούς για την εθνική του δράση και τις δημοτικιστικές του πεποιθήσεις ως Γυμνασιάρχης στο Νικηφόρειο Γυμνάσιο Καλύμνου. Τα παραπάνω αποτελούν τον πρώτο παράγοντα κατανόησης της αλληλογραφίας. Ο δεύτερος καθοριστικός παράγοντας είναι η αγάπη του Ζερβού προς την Κρήτη και το λαό της, που εκφράζεται με την πίστη στην ελληνορθόδοξη παράδοση. Την αγάπη αυτή την έζησε ο ίδιος υπηρετώντας ως καθηγητής και ως γυμνασιάρχης σε διάφορα σχολεία της Κρήτης. Τέλος δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός να αναφερθεί ότι σε μια

---

7 Ο Ζερβός γράφει: “Σας χαιρετώ με αγάπη φίλου’, ‘κι αν χαθεί η Ελλάδα, θα ζήση η γλώσσα στα βιβλία σας, φίλος σας’, ‘εν αδελφική αγάπη και πάθει της παραδόσεως’, ‘Αδελφέ εν πνεύματι Κρήτης και εν πίστει Ελληνοχριστιανικής παραδόσεως’”. Αλλά και ο Πρεβελάκης δείχνει μεγάλη εκτίμηση στο φίλο Ζερβό, γεγονός που εμφανίζεται σε φράσεις σαν τις ακόλουθες: “καμιά πτυχή από τη σκέψη μου δεν σας διαφεύγει, γιατί με βλέπετε διά μέσου των αρχαίων’, ‘οι περιστάσεις με κάμαν να νιώσω ξανά την ιερότητα του λόγου και την εξυψωτική αποστολή του’”.

επιστολή του προς Πρεβελάκη αναφέρεται στην καταγωγή της οικογενείας του από την Κρήτη.⁸

Παραπληρωματικός στόχος είναι να παρακολουθήσουμε μέσα από τα γράμματα αυτά τα φαινόμενα του καταγωγικού χαρακτήρα και να τα συγκροτήσουμε σε μια ενότητα, υπερβαίνοντας έτσι τα τυχαία γεγονότα και καταχτώντας το πρόσωπο που επιθυμούμε.

Τα θέματα αυτά που συγκροτούν μια ενότητα θα μπορούσαν να καταγραφούν ένα προς ένα. Η Ελλάδα. Η αρχαία τραγωδία. Η αγάπη και ο θαυμασμός προς την Κρήτη και τη θυσία στο Αρκάδι. Η αγάπη προς την Κάλυμνο. Σύγκριση έργων του Πρεβελάκη με έργα άλλων συγγραφέων. Κριτική στο έργο του Καζαντζάκη,⁹ του Καβάφη. Η γλώσσα. Ο σύγχρονος κόσμος. Οι κρίσεις για ανθρώπους και γεγονότα. Ο προβληματισμός για την κριτική της εποχής. Οι υπαγορεύσεις του χρέους.

Η γνώμη του Ζερβού για το Νίκο Καζαντζάκη και το έργο του φαίνεται ξεκάθαρα σε πολλά σημεία των επιστολών του καθώς και

---

8 Συγκεκριμένα σε επιστολή του με ημερομηνία 15 Ιουλίου 1956 γράφει: “Το νόηθηκα, μα δεν τόγραφα, το γράφω: φαίνεται νάναι σωστή η εξήγηση του οικογενειακού επίθετου. Δεν περάσαμε από τα Εφτάνησα. Ήρθαμε κατ’ ευθείαν από την Κρήτη κατά το 1750–1770 στην Κάλυμνο, όπως και άλλοι στο [18]21–[18]66–[18]97” (Αρχείο Πρεβ., 17322:1956).

9 Σε πολλά σημεία γίνεται κριτική και των μεταφράσεων του Καζαντζάκη, φτάνοντας σε σημείο να χαρακτηρίζει κάποιες του μεταφράσεις πολύ πρόχειρη δουλειά. Σε επιστολή με ημερομηνία 1η Ιουλίου 1955 γράφει: “Διάβασα χθες τέσσερα κάντα από τον Παράδεισο, τα στερνά. Την πρώτη ογκώδη και δύσχρηστη την έχω από χρόνια και τη διάβασα. Είναι κρίμα, που έχει ευκολία, αλλά και προχειρότητα. Δεν μπορούσε νάναι αλλιώς. Μετάφραζε θαρρώ, ως το είπε κάπου – ένα άσμα την ημέρα. Η σπουδή, δηλ. η γρηγοράδα πάντα θα δείξει. Είναι δύσκολο βέβαια ν’ αποδίδει κανείς τη λεπτότερη ουσία. Π.χ. στο ΛΑ’ του Παρ. στ. 49 ‘vedevanvisi a caritate suadi’, το a caritate suadi το αποδίδει με ‘ερωτοδότισσες’ που είναι το ίδιο με το ερωτόθυμες-ερωτοχαρίτες όντες. Δηλ. τις ψυχές τις κάμνει τέτοιες. Δεν αποδίδεται η έννοια της αγάπης του Δάντη καθαρή στην ουσία της, την ηθική ή ιερή. Ετούτο δεν είναι πια λεπτομέρεια, χαλάει” (Αρχείο Πρεβ., 10094:1955).

στο βιβλίο που προαναφέραμε. Γενικά η γνώμη του για τον Καζαντζάκη είναι θετική. Τον βλέπει σαν “Μεγάλο Συγγραφέα”, σαν “λογοτεχνικό και πνευματικό φαινόμενο”, “σαν πολυεχτίμητό μας”, σαν “μεγάλη προσωπικότητα” κλπ. Ωστόσο διαφωνεί με τη φιλοσοφία του και τη γνησιότητα ή όχι της αγωνίας του. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να αμφισβητεί πλήρως την ηθική διάσταση του έργου του και για μερικά έργα του Καζαντζάκη να εκφράζεται πολύ αρνητικά σε σημείο να μιλά για “έργο καταλυτικό και ξεθεωτικό”, έργο που είναι ξένο προς την ελληνική παράδοση (αρχαία ελληνική και ορθόδοξη) και τα ήθη. Σε επιστολή του προς Πρεβελάκη με ημερομηνία 10 Φεβρουαρίου 1953 γράφει:

Τη νοιώθω, φίλε μου, την αλήθεια της δικιάς σου αγωνίας. Και την αισθάνομαι και την ασπάζομαι και την ομολογώ: το απαύγασμά της: όπως δεν ομολογώ έτσι ολόψυχα και γενικά το έργο του Καζαντζάκη. Συχωράτε την αγάμνια μου. Μα διαβάσατε το καινούριο έργο του; “Το Ελληνικό Πάθος”. Το διάβασα Γερμανικά. Δε με συγκίνησε. Ίσως το περισώζει η μαεστρία, δηλ. η μηχανική εμπειρία του Γραφιά. Μα είναι κατασκευάσμα, οπού καταντάει ανάληθες. Το δικό σας το έργο έχει μέσα αγωνία και αλήθεια.

(Αρχείο Πρεβ., 10109:1953)

Ο κύριος άξονας γύρω από τον οποίο κινείται η κριτική του Ζερβού για το έργο του Καζαντζάκη εστιάζεται στις φράσεις “κατασκευάσμα ... ανάληθες ... αγωνία και αλήθεια”, από το προηγούμενο γράμμα. Με οπτική γωνία την αλήθεια, τους ήρωες που είναι αληθινοί ή φαίνονται αληθινοί, ο Ζερβός κρατάει μια απόσταση από τον Καζαντζάκη και τους “γκροτέσκους” ήρωές τους, ενώ πλησιάζει πιο κοντά στον Πρεβελάκη και τους ήρωές του που είναι κοντά στον άνθρωπο, είναι γνήσιοι, αληθινοί. Ο Γιάννης Ζερβός τοποθετεί την *Οδύσσεια* του Νίκου Καζαντζάκη στους αντίποδες της πρεβελακικής ανθρωπογεωγραφίας του *Κρητικού*. Αντιπαραβάλλει τη γνησιότητα των ηρώων, τη σχέση τους με τους ομηρικούς ήρωες καθώς και την καταγωγή τους απ’ αυτούς, την τραγικότητα, το χάος που ανοίγεται μεταξύ πατέρα και γιου στον *Κρητικό* με τον

Οδυσσέα του ομώνυμου έργου του Καζαντζάκη:

Είναι φοβερό πράμα η τραγικότητα, π' ανοίγει το χάος της ανάμεσο ψυχοπατέρα και γυιο – Μανασή και Κωσταντή. Όσο και νάναι πλάσματα της Τέχνης, μα είναι αλήθεια ζωντανή η μεταμόρφωσή τους... Γνήσια, αληθινά! Του Καζαντζάκη όλο γκροτέσκα πλάθονται. Πόσες φορές – συχώρασέ μου το ιταμόν – μα έτσι το αισθάνθηκα, όταν διάβαζα την *Οδύσσεια*, με τ' αγκομάχημά της – σε πολλά μέρη θάμαζα τη – λειψή έστω μεγαλοφούια ή ιδιοφούια και τη σοδειά της – μα και σε πλείστα είτανε να του παίζεις – του Δυσσέα – καπελλιές; ο Μανασής δεν ήτανε ποτέ γκροτέσκος, όσο δεν είναι π.χ. του Αχιλλέα ο μυθικός όγκος ή το μεγαλείο: κι ας θυμηθούμε πρώτα το “Μάχη παραποτάμιος”, όπου ξερριζώνει τη φτελιά και την κάνει γιοφύρι να διαβεί και να σωθεί από το θεϊκό θεριό, τον ποταμό π' ανακόχλαζε – ή όπου αλλού.

(Αρχείο Πρεβ., 1258:1950)

Το παραπάνω απόσπασμα είναι παρμένο από επιστολή του Ζερβού προς Πρεβελάκη με ημερομηνία 30 Δεκεμβρίου 1950. Στην επιστολή αυτή γίνεται από τη μια, σε βάθος ανάλυση του *Κρητικού* και από την άλλη σύγκριση των ηρώων του Πρεβελάκη με τον Οδυσσέα του Καζαντζάκη. Ο Ζερβός φαίνεται να εγκρίνει τους ήρωες του Πρεβελάκη, επειδή είναι “πλάσματα της τέχνης ... γνήσια, αληθινά” και απορρίπτει τον ήρωα της *Οδύσσειας* ο οποίος “πλάθεται γκροτέσκος”. Είναι εμφανής η προτίμηση του Ζερβού και η κριτική που κάνει στον Καζαντζάκη για τον ήρώα του, τόσο στο ανωτέρω γράμμα, όσο και στο μετέπειτα κριτικό έργο του Ζερβού και συγκεκριμένα στο βιβλίο του *Σημειώματα Επάνω στο Έργο του Καζαντζάκη* (χ.χ.). Το βασικό του επιχείρημα στηρίζεται στον “κανόνα της αληθοφάνειας” σύμφωνα με τον οποίο ο ήρωας – ανεξάρτητα του αν είναι πραγματικός ή φανταστικός – πρέπει να είναι κοντά στον άνθρωπο και να εμπνέει αλήθεια. Έτσι ο Ηρακλής είναι μεγάλος ήρωας γιατί “είναι τόσο κοντά στον άνθρωπο, αληθινός” (Ζερβός, χ.χ.:53). Αυτός ο κανόνας δεν τηρείται στην *Οδύσσεια*, όπου ο ήρωας Οδυσσέας δεν κάνει “καμιά πράξη κοντά στον άνθρωπο της γης. Μόνον ίσως τον ποιητή τον ίδιο λυτρώνει ή καλλίτερα τον λύτρωνε, όντας έγραφε

το μέγα έπος του... Χωρίς καμιά αλήθεια αυτός ο ήρωας Οδυσσέας καταντάει ένας Δονκιχότος στο είδος του, ένας σαλτιμπάγκος που δεν είναι πια ετούτα σοβαρή ποίηση” (Ζερβός, χ.χ.:53, 54). Ο Ζερβός συνεχίζοντας την παράδοση της λογοτεχνίας από το 19ο αιώνα μέχρι τη γενιά του ’30 εκφράζει το αίτημα μιας μεγάλης ομάδας λογοτεχνών για δημιουργία αληθινών ηρώων, μέσω του κανόνα για αληθοφάνεια, μακριά από τη φαντασία και πιο κοντά στην πραγματικότητα. Μέσα σ’ αυτό το πλαίσιο ο Ζερβός διαμορφώνει μια ειδική προσέγγιση, μια κριτική ματιά, όπου οι έννοιες “γνήσιος, αληθινός, γκροτέσκος, αληθινός τόνος, γνήσια πηγή/φλέβα, αληθινοί/ψεύτικοι ήρωες, ανάληθα, υπέρβολα, αναλήθη, απίθανα επινοήματα, γκροτέσκα ψευτιά, δυσειδές ψέμα κ.ά.” έχουν σημαντική θέση στο έργο του. Η έννοια της αλήθειας είναι το βασικό κλειδί κατανόησης της κριτικής ματιάς του Ζερβού καθώς και το σημείο αναφοράς του, όταν κάνει κριτική άλλων έργων. Η θέση αυτή του Ζερβού τον τοποθετεί δίπλα σε μεγάλους λογοτέχνες, Έλληνες και Ευρωπαίους, που βασικό αίτημά τους είναι η ρεαλιστική απόδοση των ηρώων τους, σε αντίθεση με την περίπτωση του “Οδυσσέα” του Καζαντζάκη που ερχόταν σε ανοιχτή ρήξη τόσο με την παράδοση όσο και με το αίτημα αυτό που έπαιρνε μεγάλες διαστάσεις.

Είναι επίσης άκρως ενδιαφέρον να δούμε την απαντητική επιστολή του Πρεβελάκη γραμμένη στην Αθήνα στις 12 Ιανουαρίου 1951:

Αγαπητέ μου φίλε,

Γυρίζοντας σήμερα από την Αίγυπτο βρήκα με μεγάλη ευχαρίστηση το γράμμα σας. Απολαμβάνω την αγνότητα της ψυχής σας και την πνευματική πείρα σας. Δεν το κρύβω πως και οι έπαινοί σας με χαροποιούν. Είναι οι μόνοι που πήγαν ως τώρα στην καρδιά μου. Αληθινή ικανοποίηση και παρηγοριά να βρίσκεις ανθρώπους που σέβονται κι αγαπάζει και να καταλαβαίνουν τον αγώνα σου. Καμιά πτυχή από τη σκέψη μου δεν σας διαφεύγει, γιατί με βλέπετε διά μέσου των αρχαίων. Έκαμα, ακολουθώντας το δρόμο του νέου ελληνισμού, την παλιά πορεία από την εποποιΐα στην τραγωδία και στην ιστορία. Αυτό το είδατε πολύ καθαρά. Πολύ θα το ήθελα να

μπορούσαμε να κουβεντιάσουμε πάνω σ' αυτά τα πράγματα. Αυτό το γράμμα γράφεται τόσο βιαστικά και μόνο για να σας χαιρετίσει και να σας ευχαριστήσει. Καλή δύναμη στη δουλειά που βάλατε μπροστά. Με αγάπη, Π. Πρεβελάκης.

(Αρχείο Ζερβού)

Στην επιστολή αυτή ο Πρεβελάκης δέχεται όλους τους επαίνους του Ζερβού για τον *Κρητικό*, δείχνει ικανοποιημένος και καταλήγει σε μερικές παρατηρήσεις, σιωπώντας παντελώς την κριτική του Ζερβού για την *Οδύσσεια* του Καζαντζάκη και πιο συγκεκριμένα για τον ήρωα Οδυσσέα. Πάντως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως ο Πρεβελάκης εγκρίνει έμμεσα τη θέση του Ζερβού. Βέβαια έπρεπε να περάσουν λίγα χρόνια για να δούμε τη γνώμη του τυπωμένη στο βιβλίο του για τον *Ποιητή και το Ποίημα της Οδύσσειας* (1958) καθώς και αργότερα στο βιβλίο του *Δείχτες Πορείας* (1985). Η γνώμη του Πρεβελάκη για τον ήρωα του Καζαντζάκη, Οδυσσέα, δεν είναι διαφορετική από εκείνη του Ζερβού, λόγω του ότι και ο Πρεβελάκης ακολουθεί τον κανόνα της *αληθοφάνειας*, αλλά θέτει το θέμα σ' άλλη, παράλληλη με αυτήν του Ζερβού, βάση. Εδώ πλέον ο ήρωας δεν είναι ο “ψεύτικος”, ο “αναλήθης”, ο “γκρεμιστής”, όπως παρουσιάζεται από το Ζερβό, αλλά “ένας Αντάρτης, ένας Ξεριζωμένος, και μάλιστα ένας Desperado. Στίβος του αγώνα του; Η Γήινη Σφαίρα! Αντί για το φιλικό τοπίο της πατρίδας, οι απειλητικοί ορίζοντες. Αντί για τα γνώριμα πρόσωπα, τα μαγικά προσωπεία. Αντί για την εσοδεία του τίμιου μόχθου, η απεγνωσμένη πειρατεία... Κλίμα της ψυχής του; Η μοναξιά κι η ανταρσία! Κοσμικές τρομάρες, συναισθημα ανεσιτότητας, έξαψη του εγώ. Απανθρωπία. Desesperation. Μηδενισμός” (Πρεβελάκης, 1977:97). Τελικά σύμφωνα με τον Πρεβελάκη, που τον φέρνει πολύ κοντά στο Ζερβό, ο Οδυσσέας του Καζαντζάκη “γίνεται φονιάς των Θεών, γυρεύοντας τον αληθινό Θεό” (Πρεβελάκης, 1985:226). Ο Καζαντζάκης δε δημιουργεί ήρωα αληθινό, γνήσιο, αλλά “το μόνο υπερβατικό βίωμα που θ' αξιωθεί θ' ναι μέσα στην αγκάλη του Χάρου. Ο θάνατος του νέου Οδυσσέα είναι η μόνη του μεταμόρφωση” (Πρεβελάκης, 1985:226).

Η στάση του Ζερβού προς τον Καζαντζάκη αρχίζει να γίνεται πιο

αυστηρή όταν κυκλοφορεί η είδηση πως θα εκδοθεί το έργο του *Τελευταίος Πειρασμός* στα Ελληνικά. Κύριο θέμα των επιστολών του Ζερβού προς Πρεβελάκη από το σημείο αυτό μέχρι και το θάνατό του υπήρξε η συγγραφή του βιβλίου του *Σημειώματα Επάνω στο Έργο του Καζαντζάκη*. Σε πολλά σημεία των επιστολών πληροφορούμαστε πως ο Ζερβός στέλνει τα κείμενά του στον Πρεβελάκη και ζητά τη γνώμη του. Ενδεικτικά παραθέτουμε το παρακάτω:

Σας εσωκλείω κάτι χειρόγραφα: Κριτικά Σημειώματα. Δεν είμαι θρασύς απέναντι του ταλέντου ή της ιδιοφυΐας του Καζαντζάκη. Απλώς η μετριότητά μου αυτά αισθάνεται και αυτά κρίνει.

(Αρχείο Πρεβ., 1946:1955)

Άραγε ο Πρεβελάκης συμφωνεί με το Ζερβό ή αντιθέτως διαφωνεί και προσπαθεί να τον επηρεάσει; ή μήπως η σχέση λειτουργεί αμφίδρομα; μήπως δηλαδή ο Ζερβός με τη σειρά του προσφέρει στον Πρεβελάκη επιχειρήματα, τα οποία ο δεύτερος τα επεξεργάζεται κατάλληλα, αφαιρώντας τον αρχικό αυστηρό τόνο και αυστηρή κρίση του Ζερβού, όταν αποφασίζει να γράψει την εργασία του για τον Καζαντζάκη *Ο Ποιητής και το Ποίημα της Οδύσσειας* (1958); Το σίγουρο είναι πως ο Ζερβός άρχισε να αναπτύσσει τα *Σημειώματα* με υπόδειξη του Πρεβελάκη, όπως πληροφορούμαστε από τον ίδιο το Ζερβό:

Σύμφωνα με την υπόδειξή σας, όταν πριν από καιρό είχα στείλει τα Σημειωμάτά μου για τον Καζαντζάκη, αποφάσισα να πιάσω τώρα “να αναπτύξω”.

(Αρχείο Πρεβ., 10102:1955)

Από εδώ και στο εξής πλέον ο Ζερβός επιτίθεται ανοικτά στον Καζαντζάκη που όπως γράφει “δεν έχει ψυχή, τον εαυτό του, τη νεοδοξία του και πνευματική αλαζονεία του μόνο αγαπά”. Εδώ ο Ζερβός αμφισβητεί πλήρως όχι μόνο τη γνησιότητα των ηρώων του Καζαντζάκη, αλλά και την ηθική διάσταση της ποίησής του γενικότερα. Στην επιστολή αυτή θίγεται το θέμα της αποστολής και του χρέους του

συγγραφέα που θα πρέπει να σέβεται την ψυχή του λαού του και την ψυχή της γλώσσας του. Η υποκειμενικότητα να υποτάσσεται στην αντικειμενικότητα, η οποία δέον να αποτελεί τη μέθοδο του συγγραφέα. Στο σημείο αυτό βλέπουμε το Ζερβό και τον Πρεβελάκη να προσανατολίζουν τη σκέψη τους σε γνωστούς διαλόγους που έγιναν για την τέχνη,¹⁰ σημαντικότερο μέρος των οποίων καλύπτει η υποκειμενικότητα ή αντικειμενικότητα στη λογοτεχνία. Φαίνεται να συνεχίζουν τις θέσεις του Φώτου Πολίτη (1890–1934), ο οποίος τασσόταν υπέρ της αντικειμενικής λογοτεχνίας και όχι της υποκειμενικής. Στην πραγματικότητα τόσον ο Ζερβός, που έχει σπουδάσει στη Γερμανία, όσον και ο Πρεβελάκης θερμός υποστηρικτής του Goethe, φαίνεται να ενστερνίζονται τη γνώμη του Goethe στον *Eckermann*, ο οποίος με το ακόλουθο παράδειγμα επισημαίνει τον παράγοντα του “υποκειμενικού ταλέντου”, αλλά που δεν μπορεί να αρθρώσει τη φωνή του έξω από ένα “αντικειμενικό”, παραδοσιακό πλαίσιο:

Άμα θέλει κανείς να μάθει να τραγουδά, αισθάνεται ότι του είναι φυσικοί και εύκολοι οι τόνοι που υπάρχουν μέσα στο λαρύγγι του. Οι άλλοι τόνοι που δε βρίσκονται στο λαρύγγι του, του φαίνονται στην αρχή εξαιρετικά δύσκολοι. Για να γίνει όμως κανείς τραγουδιστής, οφείλει να υπερνικήσει και τούτους, επειδή είναι ανάγκη να έχει όλους τους τόνους στη διάθεσή του. Το ίδιο συμβαίνει και με τον ποιητήν. Εφόσον εκφράζει απλώς τα ολίγα υποκειμενικά συναισθήματά του, δεν ημπορεί ακόμη να κληθεί τοιούτος. Μόλις όμως κατορθώσει να κάμει ιδικόν του τον κόσμον και να τον εκφράσει, είναι τότε ποιητής. Και γίνεται τότε αστείρευτος και δύναται πάντοτε να ανανεούται, ενώ τουναντίον αι υποκειμενικά φύσεις ταχέως εξαντλούν το ελάχιστον εσωτερικόν των απόθεμα και περιπίπτουν εν τέλει εις επιτήδευσιν και αφανίζονται.

(Πολίτης, 1983:93)

10 Θέματα που έχουν σχέση με την τέχνη, αντικειμενικότητα ή υποκειμενικότητα στην τέχνη κυριαρχούν στον ελληνικό χώρο στη δεκαετία του '20 και στη δεκαετία του '30 με τους διαλόγους Φώτου Πολίτη–Κώστα Βάρναλη (1922), Φώτου Πολίτη–Γιώργου Θεοτοκά (1939), Παντελή Πρεβελάκη–Χρήστου Καρούζου (1934) και του κατ' εξοχήν διαλόγου για την τέχνη στην Ελλάδα του μεσοπολέμου ανάμεσα στον Κωσταντίνο Τσάτσο και το Γιώργο Σεφέρη (1938).

Αλλά ας έρθουμε στις ίδιες τις επιστολές. Η πρώτη επιστολή του Ζερβού προς Πρεβελάκη με ημερομηνία 22 Δεκεμβρίου 1954 και η απαντητική του Πρεβελάκη με ημερομηνία 19 Ιανουαρίου 1955:

Αγαπητέ φίλε,

Χάρηκα και λυπήθηκα με το γράμμα. Γιατί χάρηκα, το αισθάνεσθε, είναι η φιλική σας φροντίδα που δείξατε για το γραφτό μου... Λυπήθηκα – μάθε – με την πληροφορία, πως βγαίνει προσεχώς ο *Καζαντζάκης και οι εκδότες του*, να παρουσιάσουν στην άμοιρη πνευματική Ελλάδα το παραλήρημα ετούτο, το ξετροχιασμένο – ιταμή πρόκληση, να κλαίει κανείς. Κρίμα στον Καζαντζάκη. Δεν έχει ψυχή, τον εαυτό του, τη νεοδοξία του και πνευματική αλαζονεία του μόνο αγαπά. Για την ψυχή του λαού του δεν τον νοιάζει, την ποδοπατάει. Και φαντάζομαι, οι ελευθεριαστές του πνεύματος θα κονίσουν τις πένες, αν πάλι η Εκκλησία κάμει την αστοχία να το προσέξει. Το χωριό του, το Ηράκλειο – ω! φτωχή, κατακαυμένη Κρήτη! – θα τον ξαναβαφτύσει Μέγα Τέκνο της – και κάποιος θα προτείνει να λαζευτεί η προτομή του – ας ειπούμε στην Ίδη, όθε και ο Ταυρικός Θεός του. Λυπήθηκα κατάκαρδα, δεν το φανταζόμουν ως εκεί. Τουλάχιστον οι Ρεθεμνιώτες, σαν αντίβαρο, να χάραζαν τον δρόμο που πάει από το Ρέθυμνο στο Αρκάδι με τ' όνομα του Παντελή Πρεβελάκη και νάστηγαν την προτομή του εκεί απ' έξω από το νεκροταφείο του Αρκαδιού, με τα σπαθωμένα και τρυπημένα κρανία ηρώων...

Χάρηκα και με το πολυεύφορο πνευματικό αβγάτισμα, το δημιουργικό, του “άκεφου χρόνου” του παθήματος του ποδιού σας – Οι *Βάκχες* είναι από τα καλλίτερα – λένε – του Ευριπίδη – Θυμάμαι τα χορικά τους. Στα γερατεία του – λένε πάλι – γύρισε εσωτερικότερα στη θρησκευτικότητα του λαού του. Ο Θεός ναξιώσει και τον Καζαντζάκη· μα πρόφτασε να το πη σε κάποιο ξένο, θαρρώ, σε συνέντευξη – πως τόχει σκοπό να μην γυρίσει στην Ελλάδα, γιατί – είπε – δε θάξερε σε ποιους να δώσει το χέρι του και σε ποιους όχι! Αλοίμονο! τι είμαστε!...

Ξέχασα να προσημειώσω, ότι εδώ – στην Πόλη, την Πόθια – αρχαίος Δωρ(ικός) Δήμος Ποθαίας – βρίσκομαι προ είκοσι ημερών. Ελπίζω μόλις γλυτώσω από τον Κ(αζαντζάκη) – να ξαναρχίσω, συν Θεώ. Λυπούμαι, μα το αισθάνομαι σαν χρέος, να πω την εντύπωσή μου, την απλή, για τον Κ(αζαντζάκη). Δεν είμαι κριτικός εκ συστήματος.

Τον αγαπώ τον Καζαντζάκη ίσως όσον ολίγοι από τους υπερασπιστές του. Και με θλίβει. Ειλικρινά ετούτη είναι η ιδέα μου, η πίστη μου για τον Καζαντζάκη. Μπορεί να είμαι αδαής, ανίκανος να τον κρίνω, μα ετούτη θάναη η φτωχειά μου γνώμη: θα πω τα καλά και τα μπόσικά του. Προ πάντων – πιο πολλά – για τον *Τελευταίο Πειρασμό*. Θα μου πήτε: ομολογείτε, πως είσθε αδαής, γιατί μπερδεύεστε; Είπαμε ανταπατώμεθα κι έπειτα και το παίρνουμε επάνω μας, το χρέος – ο Θεός να μου είναι ίλεως, όπως άκουσα να μου λέει ο Παπαδιαμάντης, που σ' ένα βαπτίσι, με παπά τον περίφημο Διανέλο του – κρασωμένο στην τύφλα και μην βλέποντας να μυρώσει το παιδί – στο Μπραχάμι – έπιασα, μου είπε, και ο Θεός να μου γίνει ίλεως, και μοίρωσα εγώ το παιδί...

(Αρχείο Πρεβ., 10112:1955)

Ακολουθεί η απάντηση του Πρεβελάκη, στην οποία βλέπουμε να συμφωνεί “απολύτως στην ουσία και το γνώμονα” των κριτικών συμπερασμάτων του Ζερβού για τον Καζαντζάκη και επίσης να αναφέρεται στα χαρακτηριστικά του συγγραφέα:

Αθήνα 19 Ιανουαρίου 1955

Αγαπητέ φίλε,

Πόση χαρά και ικανοποίηση από το γράμμα σας! Μια ψυχή μιλάει. Δε θα μπορούσα να ελπίσω πληρέστερη ανταπόκριση.

Με το *Χρονικό της Αγάπης* και με το *Τρίπτυχο Ζωής* είχα ζήσει κιόλας, για κάμποσες ημέρες, μέσα στο λόγο και μέσα στην ψυχικότητά σας, έγκλειστος καθώς είμαι και μισοκατάκοιτος από την περυσινή μου αρρώστια, που υποτροπίασε. Μέσα στην συγκέντρωση και στην ευαισθησία αυτής της δίμηνης, της αναχωρητικής, σιωπής, δέχτηκα την ποίησή σας, και τώρα δα το καλό σας γράμμα και την κριτική σας για το φίλο μας, και παραϋστερα την *Τριλογία Φωτός*.

Να σας πω ευχαριστώ για την αγνή αυτή επικοινωνία, είναι ένα τίποτα. Ας σας βεβαιώσω μονάχα πως αυτές οι περιστάσεις με κάμαν να νιώσω ξανά την ιερότητα του λόγου και την εξυψωτική αποστολή του.

Γράφω στο κρεβάτι και – κυριολεκτικά – πάνω στο γόνατο. Γι' αυτό θάμαη σύντομος. Θέλω μονάχα να ξέρετε πως συμφωνώ απολύτως με την ουσία και το γνώμονα των κριτικών σας σημειωμάτων,

αν και με λύπησε κάπου-κάπου η σκληρότητα του τόνου. Πιστεύω πράγματι μαζί σας πως ο συγγραφέας οφείλει να σέβεται την ψυχή του λαού του και την ψυχή της γλώσσας του. Να υποτάζεται, ν' απορίχνει τα φανταχτερά εφευρήματα, να αναζητεί την αντικειμενικότητα. Στον πρόλογο του *Κρητικού* (Α) συνόψισα σε δυο σελίδες τη μέθοδό μου, που βγήκε βέβαια από μια πίστη. Και σε μια αγγελία που τύπωσα όταν ολοκληρώθηκε η έκδοση του *Κρητικού* (και που σας την εσωκλείω) υπάρχουν μερικές σκέψεις για τη σχέση του εθνικού συγγραφέα με το θέμα του... Χαίρετε, αγαπητέ φίλε· σας μακαρίζω που απολαμβάνετε σα σοφός τη γαλήνη όμορφου κόσμου.

Δικός σας Π. Πρεβελάκης
(Αρχείο Ζερβού)

Η απάντηση δείχνει πως άρεσε στον Πρεβελάκη η επικοινωνία του με το Ζερβό για πολλούς λόγους.¹¹ Πρώτος και κύριος λόγος γιατί εκφράζουν τον ίδιο κόσμο, αντίστροφο απ' αυτόν του Καζαντζάκη, ο οποίος σύμφωνα με το Ζερβό στα γραπτά του νοθεύει την “ουσία της κρητικής ψυχής”.¹² Τέλος φαίνεται να τον ικανοποιεί η κριτική του Ζερβού για τον Καζαντζάκη, μολοντί σε μερικά σημεία τον “λύπησε η σκληρότητα του τόνου” του Ζερβού. Ξεκινώντας από το βιβλίο του Καζαντζάκη *Ο Τελευταίος Πειρασμός*, οι δύο συγγραφείς, Ζερβός και Πρεβελάκης, εκθέτουν τις απόψεις τους για το χρέος του συγγραφέα, απόψεις που φαίνονται όχι μόνο στις επιστολές που παραθέσαμε, αλλά που ανιχνεύονται στο μετέπειτα

11 Οι τρεις ποιητικές συλλογές που έστειλε ο Ζερβός στον Πρεβελάκη κράτησαν παρέα στο δεύτερο στην αναγκαστική του κατ' οίκον θεραπεία. Επίσης είναι αρκετά ικανοποιημένος για την κριτική που έκανε ο Ζερβός στο θεατρικό έργο του Πρεβελάκη *Ιερό Σφάγιο* (1952).

12 Αυτό γίνεται εμφανές σε πολλά σημεία της αλληλογραφίας. Ένα παράδειγμα παραθέτουμε: “Να μην κουραστήτε στο δύσκολο στρατί που πήρατε. Πάτε αντίστροφα από τον άλλο Κρητικό, που μόλις πεθάνει στη βίλλα του – θα είσθε ακόμα εσείς στη ζωή και ακμαίος – και κείνος γρήγορα λησμονημένος, γιατί τώρα κριτική και δημοσιογραφία δεν αποκοτάει κοντά στα καλά που να τα ξεσηκώσουν να του χτυπήσουν και ... στ' αχαμνά” (Αρχείο Πρεβ., 2499:1956). Βέβαια η προφητεία του Ζερβού δεν επαληθεύτηκε. Η πραγματικότητα είναι πως και οι δυο συγγραφείς δε διαβάζονται σήμερα. Σε άλλο του γράμμα διαβάζουμε:

κριτικό τους έργο. Ο Ζερβός απορρίπτει το έργο γιατί ο Καζαντζάκης “αποχαλάει το ιδεώδες πρότυπο της Χριστιανικής Ευαγγελικής πίστεως” και λόγω του ότι ο συγγραφέας δεν λαβαίνει υπόψη του “την ψυχή του λαού” (Ζερβός, χ.χ.:11,27). Εδώ ο Ζερβός ακολουθεί κατά γράμμα τις σχετικές παρατηρήσεις σε αντίστοιχες κρίσεις διαγωνισμών κατά τη δεύτερη περίοδο των Ποιητικών Διαγωνισμών (1862–1877) σύμφωνα με τις οποίες η κριτική είναι έντονη σε έργα που “ανατρέπουν έναν απαράβατο κανόνα, που κληροδοτούσε” η παράδοση.¹³ Ο Καζαντζάκης με το να αποχαλά το ιδεώδες του χριστιανισμού, κατά το Ζερβό, υπονομεύει το χαρακτήρα του έργου καθώς και την ηθική του υπόσταση.

Αλλά και ο Πρεβελάκης διαφωνεί με τον Καζαντζάκη στο ρόλο του συγγραφέα και το σκοπό της Τέχνης. Ο συγγραφέας θα πρέπει για τον Πρεβελάκη “να σέβεται το λαό και να ακολουθεί την αντικειμενικότητα” και όχι την υποκειμενικότητα, υπονοώντας βέβαια τον ομόνυμο ήρωα στο έπος του Καζαντζάκη *Οδύσσεια*. Ο συγγραφέας πρέπει να σέβεται τις αξίες του Ελληνισμού ξεκινώντας από

“Με χαρά και συγκίνηση πρωτόνοια τα εικονογραφημένα φύλλα. Δεν είμαι μελοδραματικός. Δάκρυσα στ’ αλήθεια αντικρύζοντας τις θάνατες μορφές και ψυχές. Κατάψυχα με άγγιξε το δικό σου γραφτό. Φοβερό! Να θυμηθεί κανείς την παρανόθεση της ουσίας της κρητικιάς ψυχής στο γραφτό του άλλου Κρητικού” (Αρχείο Πρεβ., 8969:1956).

- 13 “...Ενιαία και αδιατάρακτη παραμένει η έντονη κριτική για όσα έργα ανατρέπουν έναν απαράβατο κανόνα, που κληροδοτούσε η υψηλών προδιαγραφών κλασική λογοτεχνία της αρχαιότητας και η νεοκλασική συνέχειά της από την Αναγέννηση μέχρι το Διαφωτισμό· πρόκειται για τον κανόνα της *αληθοφάνειας* (όπου ο όρος *αληθοφάνεια* παραπέμπει στην αριστοτελική κυρίως απαίτηση του ‘εικότος’ και του ‘αναγκαίου’), ο οποίος όπως δείχνουν οι Κρίσεις των Διαγωνισμών, λειτουργούσε σε τρία αλληλένδετα επίπεδα: α) την αρμονία που πρέπει να υπάρχει μεταξύ μορφής και περιεχομένου, β) τη συνοχή των μερών του έργου, γ) τη φυσική και λογική τάξη πραγμάτων. Η απουσία *αληθοφάνειας* θα είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την υπονόμηση του ελληνικού χαρακτήρα των έργων και ταυτόχρονα της ηθικής τους υπόστασης” (Αγγελάτος, 2000:19). Φαίνεται πως ο Ζερβός δε διαφωνεί με τα δύο πρώτα επίπεδα, αλλά διαφωνεί έντονα με το τρίτο, γιατί η απουσία αληθοφάνειας υπονομεύει το καζαντζακικό έργο.

τον Όμηρο. Το σημείο διαφωνίας με τον Καζαντζάκη έγκειται στο γεγονός ότι “όλες οι αξίες που ο Ελληνισμός είχε κατεργαστεί ... και που ο Χριστιανισμός είχε επαυξήσει με το κήρυγμα της αγάπης ... καταποντίζονται στα φρένα του νέου Οδυσσέα” (Πρεβελάκης, 1977:186).

Ο Πρεβελάκης έχει μια πολύ υψηλή ιδέα για το καθήκον του συγγραφέα:

Άλλοι λαοί έζησαν κι αγωνίστηκαν, αλλά πεθάναν τελειωτικά, επειδή δεν τους έλαχαν άξιοι συγγραφείς ν’ απαθανάτισουν τα έργα τους. Εμείς οι Έλληνες σταθήκαμε σε τούτο τυχεροί. Ο κόσμος μας ξέρει, επειδή δε μας έλειψαν οι συγγραφείς.

(Πρεβελάκης, 1985:118)

Ο Πρεβελάκης και ο Ζερβός λοιπόν πιστεύουν πως ο συγγραφέας πρέπει να είναι ο σωτήρας του λαού, να υπερασπίζεται τον πλούτο της γλώσσας του, τα ήθη του, τις παραδόσεις του. Πρέπει ακόμη να εκφράζει την ψυχή του λαού, τα ενδιαφέροντά του. Αυτή είναι για τον Πρεβελάκη η αντικειμενική λογοτεχνία, η οποία “με λίγα λόγια δεν πρέπει να εκφράζει μόνο τις προσωπικές του αγωνίες, οι οποίες δεν είναι απέραντες”, αλλά πρέπει να εκφράζει τις αγωνίες ολόκληρου του λαού.¹⁴ Τέλος πρεσβεύει ότι ο συγγραφέας “έχει ως χρέος του να μπερδευτεί στα προβλήματα του αιώνα του και να προσπαθήσει να τα λύσει με το όργανο της τέχνης του”¹⁵ και να αντιστρατευτεί έτσι στα “ξένα δαιμόνια” που προσπαθούν να εκτοπίσουν τα ιθαγενή πνεύματα. Εκείνο που χαρακτηρίζει τη λογοτεχνία, σημειώνει ο Πρεβελάκης είναι “η κατάλυση του κοινού Κανόνα”:

Ό,τι χαρακτηρίζει τη λογοτεχνία του καιρού μας είναι η κατάλυση του κοινού Κανόνα. Ξένα δαιμόνια έχουν εκτοπίσει τα ιθαγενή

14 Βλέπε συνέντευξη που έδωσε ο Πρεβελάκης στην Ανδριέττα Στάθη-Schoorel, δημοσιευμένη στο περ. *Διαβάζω* τεύχος 173, 2 Σεπτέμβρη 1987.

15 Πρεβ. *Άρτος*, 1977:50.

πνεύματα. Ο παλιός, ο δοκιμασμένος ελληνολατινικός ανθρωπισμός που επί αιώνες είχε αποβεί εσωτερικός ρυθμιστής του μορφωμένου ανθρώπου, παραμερίστηκε από την παιδεία ή έναν απροσδιόνυσο εκλεκτισμό.

(Πρεβελάκης, 1985:114)

Μιλώντας για το καθήκον και το χρέος του συγγραφέα είναι ανάγκη να επισημάνουμε σε αυτό το σημείο την πίστη του Πρεβελάκη και του Ζερβού στη συγγραφή ενός “παιδευτικού μυθιστορήματος”, “Bildungsroman” κατά το γερμανικό όρο, μέσα από τη ζωή, διαπαιδαγώγηση και πνευματική αναζήτηση του ήρωα. Η τριλογία *Οι Δρόμοι της Δημιουργίας* του Πρεβελάκη και τα πεζά *Οι Κληρονομίες Ζωής* του Ζερβού έπρεπε να κατέχουν μια σημαντική θέση ανάμεσα στα ευρωπαϊκά “παιδευτικά μυθιστορήματα”. Η έννοια του παιδευτικού μυθιστορήματος παραπέμπει επίσης στην παιδευτική αποστολή της Τέχνης γενικότερα. Μιας τέχνης που καταπιάνεται με ό,τι υψηλότερο υπάρχει στην ανθρώπινη φύση: “τον έρωτα του γενέθλιου τόπου, το συναίσθημα της ελευθερίας και της ασφάλειας υπό την προστασία των νόμων της πατρίδας, την πικρή ντροπή να βλέπεις το έθνος σου υποδουλωμένο και αδικημένο” (Πρεβελάκης, 1985:99). Ο συγγραφέας αυτής της υψηλής τέχνης πρέπει όσο το δυνατό να εκφράζει την ψυχή του λαού στον οποίο ανήκει. Η προσαρμογή στα ενδιαφέροντα του λαού προσφέρει στο συγγραφέα ανεξάντλητες πηγές έμπνευσης, πηγές που δεν απομακρύνονται από την πραγματικότητα και την ιστορία. Όπως οι κριτές των Ποιητικών Διαγωνισμών του 1856, έτσι και οι Πρεβελάκης–Ζερβός, εκατό χρόνια αργότερα, πιστεύουν πως η *αληθοφάνεια* προστατεύει τους συγγραφείς “οι οποίοι απομακρυνόμενοι ολοένα και περισσότερο από την πραγματικότητα και την ιστορία ... οδηγούνταν ... μακριά από τα ‘πατριαρχικά ήθη της ελληνικής κοινωνίας’ ... τα οποία απειλούνταν ... από ασεβείς και βωμολόχους ήρωες ... οι οποίοι δεν έπρεπε να βρίσκουν θέση σε ποιητικά έργα, αφού έργον του ποιητού δεν είναι να λέγη τα πράγματα όπως εν τω βίω γίνονται, αλλ’ ούτως, όπως ο Αριστοτέλης εν τη *Ποιητική* διδάσκει ... ώστε εκ της ποιήσεως

να ωφελήται η κοινωνία, ουχί δε να βλάπτεται” (Αγγελάτος, 2000:24).

Αποστολή του λογοτέχνη, γενικότερα, είναι να παραμείνει, τόσο κατά τον Πρεβελάκη, όσο και για το Ζερβό κοντά στη ζωή, στην πραγματικότητα, που αποτελεί και τη ζύμη της δημιουργίας του.¹⁶ Ο λογοτέχνης τελικά λειτουργεί όπως ο Δημιουργός. Τα πλάσματα που κατασκευάζει παίρνουν το νόημα που τους εμποτίζει πρώτα εκείνος και έπειτα ο εξίσου δημιουργικός αναγνώστης. Και αυτή είναι η πολυσημία του έργου του που του προσδίδει μια διάσταση διαχρονικής επικαιρότητας. Η παιδευτική αποστολή της Τέχνης αποτελεί λοιπόν το σημείο αναφοράς των δύο συγγραφέων (Πρεβελάκη–Ζερβού) και την αφετηρία διαφοροποίησής τους από τον Καζαντζάκη.

Άραγε ο Καζαντζάκης γνωρίζοντας τη γνώμη του Πρεβελάκη για τον *Τελευταίο Πειρασμό* εσκεμμένα του αποκρύπτει το γεγονός ότι ετοιμαζόταν να το εκδώσει; Σε επιστολή του Καζαντζάκη προς Γουδέλη στις 27 Οκτωβρίου 1955 διαβάζουμε:

Έγραψα στον Πρεβελάκη και του ανάγγειλα το προσύμφωνο για τα “Απαντα”. Για τον “Τελευταίο Πειρασμό” δεν ανέφερα τίποτα.

(Γουδέλης, 1987:469)

---

16 Η θέση αυτή (το ότι ο συγγραφέας πρέπει να είναι πιστός γραφέας της πραγματικότητας) δεν παραπέμπει μόνο στους Ποιητικούς Διαγωνισμούς (Ράλλειο [1851–1860] και Βουτσιναίο [1862–1877]), αλλά και στη γνώμη του Ζαμπέλιου, όπως παρατίθεται από τον Αγγελάτο: “Η ποίηση πρέπει να συνδέεται άρρηκτα και να παρακολουθεί την πραγματικότητα, να συμμορφώνεται δηλαδή με τη φυσική και λογική τάξη των πραγμάτων ... και όχι με βιβλία... είναι κατ’ αρχήν πιο κοντά στο αριστοτελικό ‘εικός’ και ‘αναγκαίον’... αφού ο πραγματικός ποιητής... ‘ουδένα μιμείται, ουδένα άλλον αντιγράφει, παρά μόνον εαυτόν’...· ο ποιητής παρακολουθεί τη φύση των πραγμάτων, και όχι τη *συστηματοποίηση* της φύσης των πραγμάτων, τη μίμηση δηλαδή των μεγάλων προτύπων της αρχαιότητας, που κωδικοποίησε ο νεοκλασικισμός και ασπάζεται απολύτως η πανεπιστημιακή κριτική, μένει κατά συνέπεια ‘πιστός της πραγματικότητας γραφεύς’” (Αγγελάτος, 2000:33).

Αυτό άραγε τι να λέει; θεωρούμε παρακεκινδυνευμένη τη γνώμη του Γουδέλη που δέχεται πως δεν του το έγραψε λόγω του ότι ο Πρεβελάκης τον υπέσκαπτε. Πιστεύουμε πως η διαφωνία των δύο συγγραφέων οφείλεται στις διαφορετικές τοποθετήσεις τους αναφορικά με την ιδιοσυγκρασία και την κοσμοθεωρία τους.

Στον *Τελευταίο Πειρασμό* ο Καζαντζάκης μυθοποίησε τον αγώνα του Θεανθρώπου να νικήσει την ανθρώπινη φύση του για να αφιερωθεί στο θεϊκό του προορισμό. Τόσο αυτό το έργο όσο και παλιότερα η *Οδύσσεια* απορρίπτονται από το Ζερβό και τονίζεται η μηδενικότητα του δεύτερου έργου από τον Πρεβελάκη. Η μηδενικότητα της *Οδύσσειας* οφείλεται στο γεγονός ότι ο “Καζαντζάκης ήταν φυλακισμένος στο μηδενισμό του, και η φυλακή του δεν είχε παρά ένα φεγγίτη, την Τέχνη” (Πρεβελάκης, 1977:234). Σχετικά με το έργο *Τελευταίος Πειρασμός*, ο Ζερβός διαφωνεί ριζικά με τον Καζαντζάκη όσον αφορά το διδακτικό χαρακτήρα του. Στην εισαγωγή του βιβλίου του για τον Καζαντζάκη αναφέρει σχετικά:

Η αλήθεια, ποτέ δεν το περίμενα, πως θάβγαινε και στο πρωτότυπο, για το Ελληνικό κοινό, ο “Τελευταίος Πειρασμός”. Πιο θλιβερό, όταν ανέγνωσα την εισαγωγή, όπου, ούτε λίγο, ούτε πολύ, μας δια φωτίζει, ότι ο “Τελευταίος Πειρασμός” εγράφη για διδασκαλία. Πρότυπο αγωνιστή και νικητή ήθελε να παρουσιάσει ο συγγραφέας στον ηθικά αγωνιζόμενο άνθρωπο: “Ανάγκη”, γράφει, “για να μπορούμε να τον ακολουθήσουμε, βαθιά να ξέρουμε τον αγώνα Του”... Θαμάζει κανείς, το πώς πιστεύει ο Συγγραφέας, ότι έτσι που παρασταίνει τον Θεάνθρωπο Χριστό, βγήκε το έργο του εποικοδομητικό ψυχών και σωμάτων· ουδέ υποψιάζεται, πως το έργο του είναι, αντίστροφα, καταλυτικό και ξεθεωτικό.

(Ζερβός, χ.χ.: 6)

Προερχόμενος από το χώρο της ορθόδοξης χριστιανικής αντίληψης, ο Ζερβός χαρακτηρίζει το έργο του Καζαντζάκη “καταλυτικό” και “ξεθεωτικό”, γιατί προβάλλει “έναν ερωτόκλιτο Χριστό” και τόσες “ηδονόπαθες σκηνές της ζωής του”. Φτάνει στο σημείο, ειδικότερα για το θέατρο του Καζαντζάκη, η κριτική του να γίνεται πολύ

αυστηρή όταν γράφει στον Πρεβελάκη πως “του Καζαντζάκη δεν είναι γνήσια η Κασταλία του· βούλεται είναι ποιητής και είναι μόνο ένας μεγάλος παραμυθάς, ανατολίζων μάλιστα και αναλήθης στα ουσιαστικότερα και θεατρικός, συχνά δε ένας Νιζάμης μυστικοκρουσμένος (ίδε *Χριστός, Νικηφόρος Φωκάς, Οδύσσεια, Κ. Παλαιολόγος*)” (Αρχείο Πρεβ., 10105:1956).

Αρνείται λοιπόν το έργο αυτό ο Ζερβός λόγω του ότι ο Καζαντζάκης “αψηφά και παραποιεί την ευαγγελική παράδοση”, “γκρεμίζει ιδεώδη πρότυπα” και “αποχαλάει το ιδεώδες πρότυπο της Χριστιανικής ευαγγελικής πίστεως”. Ο Ζερβός λοιπόν εντάσσεται στον κανόνα περί *αληθοφάνειας*, για την απαίτηση της αλήθειας στη λογοτεχνία που δεσπόζει στο 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ου. Η απόρριψη των ηρώων του Καζαντζάκη εξηγείται από το Ζερβό ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι ήρωές του και κατά συνέπεια η τέχνη του είχε ελάχιστη επαφή με την πραγματικότητα. Η έννοια της *αληθοφάνειας* που έχει την αρχή της στους Ποιητικούς Διαγωνισμούς του 19ου αιώνα θα είναι το σημείο αναφοράς του Ζερβού για να απορρίπτει τα έργα του Καζαντζάκη στα οποία οι ήρωες είναι μακριά από την πραγματικότητα καθώς και τον ίδιο που δεν είναι “πιστός της πραγματικότητος γραφεύς” (Αγγελάτος, 2000:33).

Ο Πρεβελάκης φαίνεται πως συμφωνεί με την κριτική του Ζερβού, όπως αναφέρει στην παραπάνω επιστολή (19 Ιανουαρίου 1955). Στη συνέχεια μόλις ο Ζερβός τελειώνει το βιβλίο του για τον Καζαντζάκη, ο Πρεβελάκης το επιδοκιμάζει, όπως διαβάζουμε στην επιστολή του Ζερβού προς Πρεβελάκη με ημερομηνία 30 Ιουνίου 1956: “Αγαπητέ μου, Πήρα το γράμμα, με την επιδοκίμασία των ‘Σημειωμάτων’” (Αρχείο Πρεβ., 8990:1956). Δυστυχώς δεν έχουμε το γράμμα του Πρεβελάκη για να σχηματίσουμε πιο καθαρή γνώμη. Έχουμε όμως σε υστερόγραφο, κι αυτό είναι σημαντικό, την ομολογία του Ζερβού πως επηρεάστηκε από τον Πρεβελάκη, ώστε να μετριάσει το αυστηρό ύφος των *Σημειωμάτων Επάνω στο Έργο του Καζαντζάκη*. Διαβάζουμε από την επιστολή με ημερομηνία 8 Ιανουαρίου 1957:

Πιστεύω να τυπωθούν γρήγορα τα ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΕΠΑΝΩ ΣΤΟ ΕΡΓΟ Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ. Να το ξαναδιαβάσετε· έχω περικόψει και σβύσει πολλά: επαναλήψεις, τα αιχμηρά, όπου δεν παράβλαπτε το σβύσιμο. Δεν ξέρω, αν μου ξέφυγε και τίποτε· πάντως γλύτωσα από πολλά. Μα τι τα θέλετε. Φωνή στην έρημο, πήα να γράψω στο ξώφυλλο, ως μοτίβο· τόσβυσα άάλι, γιατί μου φάνηκε να υπονοεί αξίωση. Μια φορά το αιστάνθηκα ως χρέος και ξοφλώ, κι ας ακολουθήσει η καταφρονετική σιωπή των πνευματικών μας ανθρών... αν μη τι άλλο.

(Αρχείο Πρεβ., 13068:1956)

Η απάντηση του Πρεβελάκη νομίζουμε πως είναι το κλειδί στην όλη υπόθεση και δίνει απάντηση στο ερώτημα που θέσαμε, αν δηλ. ο Πρεβελάκης “υπέσκαπτε” τον Καζαντζάκη.¹⁷

Αθήνα 31 Μαρτίου 1957

Αγαπητέ φίλε,

Έλαβα τα Σημειώματά σας. Είδα με ευχαρίστηση πως σα φιλοδίκαιος κριτής θελήσατε να αναγνωρίσετε και τα αξιοθαύμαστα χαρίσματα του Καζαντζάκη και να μετριάσετε έτσι την αυστηρότητα της κρίσης σας που με είχε στενοχωρήσει όταν πρωτοδιάβασα το χειρόγραφο σας. Σκληρός πράγματι ο φοβερός αγώνας του, έπρεπε να τιμηθεί για ν' ακολουθήσει η κριτική της κοσμοθεωρίας και της ποιητικής του.

Όπως δείχνουν τα ίδια τα βιβλία μου, η ψυχή μου δεν έχει πάντα την ίδια κατεύθυνση με του Καζαντζάκη. Οι σελίδες που αφιερώσαμε κι οι δυο στην Κρήτη αποδείχνουν τη διαφορά της σκοπιάς μας. Θέλησα να υποταχθώ στο πνεύμα του λαού, όπως σας το έγραψα και άλλοτε. Εκείνος [Καζαντζάκης] χειρίστηκε την ύλη του σύμφωνα με την αντίληψη πως πρέπει να υπερνικηθούν τα σκοτεινότερα πάθη για να γίνει πνεύμα η λάσπη, άνθρωπος το ζώο. Η δύναμη που εξανθρωπίζει τους Κρητικούς είναι ο πόθος της ελευθερίας. Αλλά ώσπου να γίνει αυτό, αδημονεί κανείς με τη συμπεριφορά μιας ανθρωπότητας [...] ανάξιας για την ελευθερία.

Αυτό τον καιρό προσπαθώ να σκιαγραφήσω την προσωπικότητα του Καζ[αντζάκη] και να περιγράψω με σέβας τον πνευματικό

---

17 Το γράμμα αυτό δε βρέθηκε στο αρχείο του Ζερβού, αλλά στο Αρχείο Πρεβελάκη, στην πρόχειρή του μορφή πριν το καθαρογράψει και το στείλει στο Ζερβό.

αγόνα του. Θέλω να καταθέσω κι εγώ τη μαρτυρία μου για ένα θέμα που το γνωρίζω αρκετά καλά και που δεν παύω να στοχάζομαι. Δε θα κρίνω το έργο του Καζαντζάκη, αυτό θα το κάμω αργότερα.
(Αρχείο Πρεβ., 8968:1957)

Η διαφορά σκοπιάς, όσον αφορά την Κρήτη, που φαίνεται από τις σελίδες που αφιέρωσαν οι δυο συγγραφείς (Πρεβελάκης–Καζαντζάκης), και στην οποία αναφέρεται ο Πρεβελάκης στο γράμμα αυτό, εντοπίζεται στα έργα *Παντέρμη Κρήτη* (1945), *τριλογία Κρητικός* (1948–1950), του Πρεβελάκη, και στον *Καπετάν Μιχάλη* (1949–1950), του Καζαντζάκη. Στο έργο του Πρεβελάκη διακρίνεται ένας ηρωικός λαός που μάχεται για την ελευθερία του κατά την περίοδο 1866–1910· έργο αναμφισβήτητα εθνικά και ανθρωπina εποικοδομητικό. Στο έργο του Καζαντζάκη υπάρχουν οι επικές και οι δραματικές σελίδες που χαρακτηρίζουν ένα μεγάλο συγγραφέα, αλλά “έκλεισε μέσα και πολύ καλαμπαλίκι· ένα παραμυθολόι, που αποξεχνάς το τι αναζητάει ο συγγραφέας: το ‘επικό’. Και σμίγει το σοβαρό με τις φάρσες και ανεκδοτολογίες και τα υπέρβολα ή καλλιτέρα γκροτέσκα κι έτσι ξεφεύγει ή ξεστρατίζει από τον αληθινό τόνο” (Ζερβός, χ.χ.:32). Ο Πρεβελάκης στα προαναφερθέντα έργα απευθύνεται στους συμπατριώτες του μέσω της εθνικής παράδοσης και της προβολής των αξιών του χριστιανισμού. Αντίθετα ο Καζαντζάκης βλέπει την Κρήτη με διαφορετική ματιά. Την βλέπει σαν μια ανήμερη δύναμη, μια άγρια ορμή που ξεκινώντας από την προϊστορία προχωρεί προς το μέλλον, καίγοντας και γκρεμίζοντας τα πάντα, σαν ένα πνεύμα έτοιμο να αντιμετωπίσει την άβυσσο.

Η αποστολή του συγγραφέα και το χρέος του απέναντι στην ψυχή του λαού αποτελεί για τον Πρεβελάκη και το Ζερβό καθοριστικό παράγοντα. Ένα από τα βασικά συμπεράσματα που εξάγει ο αναγνώστης των επιστολών αυτών είναι η πίστη (των δύο συγγραφέων) στην παιδευτική αξία της τέχνης, που κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα είχε αμφισβητηθεί πολύ. Και για τους δύο συγγραφείς κύριο χαρακτηριστικό του συγγραφέα πρέπει να είναι η συνέπεια λόγων και πράξεων. Σ’ αυτή την αρχή μένουν πιστοί και στις

επιστολές τους αλλά και στο κριτικό τους έργο.

Ποιος λοιπόν είναι ο κοινός τόπος σχετικά με το συγγραφικό μοντέλο Πρεβελάκη-Ζερβού; Ιδανικός συγγραφέας είναι αυτός που δίνει πλάση, που μορφοποιεί τις ψυχές. Εκείνος που ξετυλίσσει, πάει παραπέρα δηλαδή προχωρά με τον καιρό και με την πράξη και το πάθος-μάθος και ζωντανεύει, αληθεύει το καινούριο πρόβλημα με την ανάγκη της καινούριας χτίσης. Ό,τι συγκινεί το συγγραφέα είναι η ωμή αλήθεια, που την έζησε, η τραγική, και διαβάζοντας αναπλάθεται μέσα του, επωφελείται αυτό που είναι μέσα του και δεν είναι δικό του.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η αλληλογραφία αυτή λαβαίνει χώρα όταν ο σπόρος του βιβλίου του Πρεβελάκη *Νίκος Καζαντζάκης: Ο Ποιητής και το Ποίημα της Οδύσσειας* έδενε μέσα του. Πιστεύουμε πως αυτή “η κριτική στο περιθώριο” των δύο συγγραφέων με περισσότερα στοιχεία στο μέλλον να οδηγήσει την έρευνα σε ασφαλή συμπεράσματα για το βίο, την πολιτεία των δύο Κρητικών συγγραφέων καθώς και τη σχέση τους. Τελικά πιστεύουμε πως η συνολική προσέγγιση του θέματος και η συγκεκριμένη θέση του Βρασίδα Καραλή στο βιβλίο του *Νίκος Καζαντζάκης και το Παλίμψηστο της Ιστορίας* πως “το έργο ήλθε σε κατάφωρη αντίθεση με την αισθητική νομιμότητα της εποχής, η οποία δεν ήταν σε θέση να το αναγνώσει και να το αξιολογήσει” μας βρίσκει σύμφωνους (Καραλής, 1994:197). Η αισθητική νομιμότητα της εποχής ήταν σύμφωνη με τον κανόνα της αληθοφάνειας που προαναφέραμε, σύμφωνη με την απαίτηση για αλήθεια και πιστότητα. Έτσι μέσα στο πλαίσιο του παιδευτικού σκοπού της τέχνης που ενστερνίζονται και οι δύο συγγραφείς, Ζερβός και Πρεβελάκης, έργα όπως είναι η *Οδύσσεια* ή ο *Τελευταίος Πειρασμός* βρισκόταν εκτός τόπου και χρόνου, αφού οι ήρωές τους ήταν ασύμβατοι με την εποχή τους. Επομένως τα έργα αυτά κρίνονται επικίνδυνα για την κοινωνία.

Τελικά οι διατυπώσεις του Γουδέλη, ότι δηλαδή ο Πρεβελάκης υπέσκαπτε τον Καζαντζάκη, μάλλον είναι αβάσιμες. Γιατί αν κρίνουμε από φράσεις όπως οι παρακάτω – που υπάρχουν σε πολλές

επιστολές του Ζερβού προς Πρεβελάκη –: “θα σας πικράνω ίσως πάλι με τα εσώκλειστα σημειώματά μου” ή “είναι ακόμα μια μυστική φωνή που με ανησυχεί: μήπως σας δυσαρέστησα στο τελευταίο γράμμα μου, σχετικά με όσα ξόπια γράψανε στ’ άρθρα τους επί τω θανάτω του Ν. Καζαντζάκη”, ο Πρεβελάκης πρέπει να είχε δείξει (σε κατ’ ιδίαν συναντήσεις με το Ζερβό καθώς και σε γράμματά του) πως στενοχωριόταν γι αυτή τη γνώμη του Ζερβού για τον Καζαντζάκη. Η παρέμβασή του δε προς το Ζερβό ήταν τόσο καταλυτική ώστε ο δεύτερος μετρίασε τον τόνο της αυστηρής κριτικής του στο προαναφερθέν βιβλίο.

Η σχέση βέβαια αυτή λειτουργεί αμφίδρομα. Η αλληλογραφία του Ζερβού με τον Πρεβελάκη δε βοηθεί μόνο το Ζερβό. Παράλληλα λειτουργεί απελευθερωτικά και για τον Πρεβελάκη. Ο Ζερβός με τις επιστολές του και τα “Κριτικά Σημειώματα” που κατά καιρούς στέλνει στον Πρεβελάκη, τον επηρεάζει σε τέτοιο σημείο, ώστε να βοηθάει να διαμορφώνει σταδιακά μια άποψη για τον Καζαντζάκη, αν όχι αρνητική τουλάχιστον ερωτηματική. Τον βοηθάει να εκφράσει την απορία του για τον Καζαντζάκη. Τελικά τα επιχειρήματα του Ζερβού υιοθετούνται από τον Πρεβελάκη, την περίοδο συγγραφής του βιβλίου του (*Καζαντζάκης, Ο Ποιητής και το Ποίημα της Οδύσσειας*), διαμορφώνοντας έτσι όχι μια στάση απορριπτική (αυτό που δεχόταν ο Γουδέλης), αλλά απορηματική.

Συμπερασματικά θα λέγαμε πως ο Καζαντζάκης στην αλληλογραφία αυτή εξετάζεται αποκλειστικά μέσα από την απαίτηση τα έργα να υπακούουν στον κανόνα της *αληθοφάνειας*: τα επιχειρήματα και των δύο συγγραφέων (Ζερβού–Πρεβελάκη) είναι στενά συνδεδεμένα με τον κανόνα της *αληθοφάνειας*: αυτό συνεπάγεται σεβασμό της παράδοσης (αρχαίας ελληνικής, ορθόδοξης χριστιανικής, μεσαιωνικής και νέας ελληνικής) και αποτελεί τον κύριο λόγο που ο Ζερβός απορρίπτει το έργο του από καλλιτεχνική, αισθητική και ηθική άποψη. Όσο για τη γνώμη του Γουδέλη με βεβαιότητα θα λέγαμε πως δεν μπορεί να τεκμηριωθεί μέσα από την αλληλογραφία αυτή.

Η τελική γνώμη του Ζερβού καταγράφεται σε μια επιστολή του προς τον Πρεβελάκη μετά το θάνατο του Καζαντζάκη:

Συναισθάνομαι το πόσο σας στοίχισε ο θάνατος του Καζαντζάκη. Τον λυπήθηκα για την πνευματική του μοίρα. Είναι θλιβερό και τραγικό να πάει αμόντο τόσος αγώνας και τόση συναισθηματική και νοητική σοφία και θησαύρισμα, με τη θαυμαστή συγγραφική δεξιοτεχνία του. Γιατί ουδέ ένα απόσπασμα του Σολωμού – σαν κατασταλάξουν οι γνώμες – δεν θα αντιζυγίζουν, ηθικο-πνευματικά, οι χιλιάδες σελίδες ύστερ' από τέτοιον αγώνα μιας μεγάλης προσωπικότητας. Είναι κρίμα, μυστήριο! Αποζήτησε να τραβήξει πέρ' από τον αιώνιο ηθικό νόμο, όπου βασιλεύει αγάλαστος και αγέραστος στους κόλπους του Θεού και γραμμένος και άγραφος στη βιοτή και πολιτεία της ιερής, παραδομένης ανθρωπιάς. Τούλειψε του μακαρίτη και αείμνηστου η ταπεινοσύνη και ισορροπία, φαντάζομαι και της αληθινής αγάπης. Μια ανισορροπία εφέσεων και δυνάμεων.

(Αρχείο Πρεβ., 9865:1957)

Η ανάγνωση των επιστολών που προηγήθηκε μας δίνει μια εικόνα του Καζαντζάκη όπως παρουσιάζεται από δυο σημαντικούς λογοτέχνες του 20ου αιώνα. Πιστεύουμε πως, αν βρεθούν περισσότερες επιστολές του Πρεβελάκη προς το Ζερβό ή αν δημοσιευτούν οι επιστολές του Πρεβελάκη προς τον Καζαντζάκη, με μια ταυτόχρονη ανάγνωση των αντίστοιχων επιστολών Καζαντζάκη–Πρεβελάκη–Καζαντζάκη της ίδιας χρονικής περιόδου, θα έριχνε περισσότερο φως στην έρευνα.

Η δημοσίευση των υπάρχουσών επιστολών του Ζερβού και των συγγραφέων που είχαν αλληλογραφία με το Ζερβό θα βοηθήσει και θα διευρύνει τους ορίζοντες της έρευνας. Από το σύνολο της επιστολογραφίας θα σχηματιστεί μια αυθεντικότερη γνώμη για ανθρώπους και έργα μιας σημαντικής περιόδου της ελληνικής λογοτεχνίας.

Βιβλιογραφία

Αγγελάτος, 2000

Αγγελάτος, Δ., “ήχος λεπτός...[...] γλυκύτατο[ς], ανεκδιήγητο[ς]...”: Η “τύχη” του σολωμικού έργου και η εξακολουθητική αμχανία της κριτικής (1859–1929). Πατάκης.

Αρχείο Ζερβού

Αρχείο Γιάννη Ζερβού. Μοναχή Αγνή, Ιερά Μονή Παναγίας Ελεούσας, Κάλυμνος.

Αρχείο Πρεβ.

Αρχείο Παντελή Πρεβελάκη, Πανεπιστήμιο Ρεθύμνου.

Γουδέλης, 1987

Γουδέλης, Γ., *Από Ποιους ο Νίκος Καζαντζάκης Ξανασταυρώνεται*, Δίφρος, Αθήνα.

Ζερβός, χ.χ.

Ζερβός, Γ., *Σημειώματα Επάνω στο Έργο Ν. Καζαντζάκη*, Αθήναι.

Καραλής, 1994

Καραλής, Β., *Ο Νίκος Καζαντζάκης και το Παλίμψηστο της Ιστορίας*. Εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα.

Πρεβ. *Άρτος*, 1977

Πρεβελάκης, Π., *Ο Άρτος των Αγγέλων, Περιπέτεια στην Ιθάκη*, Μυθιστόρημα. Βιβλιοπωλείο της “Εστίας”, Ι. Δ. Κολλάρου και ΣΙΑΣ. Β΄ έκδοση, Αθήναι.

Πρεβελάκης, 1977

Πρεβελάκης, Π., *Ο Ποιητής και το Ποίημα της Οδύσσειας*. Βιβλιοπωλείο της “Εστίας”, Ι. Δ. Κολλάρου και ΣΙΑΣ, Αθήνα.

Πρεβελάκης, 1984

Πρεβελάκης, Π., *Τετρακόσια Γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη, και Σαράντα Άλλα Αντόγραφα, εκδιδόμενα με Σχόλια. Ένα Σχεδιάσμα Εσωτερικής Βιογραφίας και τη*

Χρονογραφία του βίου του Ν. Καζαντζάκη από τον Παντελή Πρεβελάκη. Β΄ έκδοση. Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, Αθήνα.

Πρεβελάκης, 1985

Πρεβελάκης, Π., *Δείχτες Πορείας*. Βιβλιοπωλείο της “Εστίας”, Αθήνα.